

Z. KOVÁCS ZOLTÁN

A TÖRTÉNET CSENDJE

Téma és elbeszélés kapcsolata Eötvös József *A nővérek* című regényében

„Ahol a legnagyobb csend uralkodik, a leglassúbb szó sem megy veszendőbe; s a legcsekélyebb adag fűszer és orvosság is nagy hatással van arra, aki ritkán él vele. Így a cenzúra is csak azt eszközli gyakran, hogy annál nagyobb hatást gyakorol az, ami minden feszült figyelem mellett is átment. Ide járul, hogy a legszigorúbb cenzúra is csak a könyvet ítélheti meg, és nem a gondolatokat, melyeket az olvasóban költött; holott éppen ezek lehetnek az államra nézve veszélyesek. Éppen ez az eset az iskolákkal. Ki számíthatja ki előre, mely benyomásokat és fogalmakat idéz elő száz gyermek lelkében ugyanazon előadás? Az iskola csupán módot nyújt saját nézetek szerzésére, melyek nem attól függenek, amit az iskolában tanult valaki, hanem amit az életben tapasztalt.”¹

Eötvös József legkevésbé ismert regénye az 1857-ben megjelent *A nővérek*. Az elfeledettség okait keresve először a szerző alakját övező és a regényt az életmű peremére szorító ellentmondásokat vesszük sorra, majd a hagyománytörténet szempontjaiból kiindulva igyekszünk magyarázatot találni rájuk. Így kerül sor azoknak az összefüggéseknek a vizsgálatára, amelyek az elbeszélés mód és az irodalmi szövegek „ideologikussága” között fennállnak; s így kap jelentős szerepet *A nővérek* értelmezésében az ideológia „ellenfogalmaként” értett ironia.

A pedagógus Eötvös

Az Eötvös József műveinek alapvető értelmezési keretét jelentő „irányzatosság” szolgálhat konkrét politikai célok elérésére (*A falu jegyzője*) vagy közvetettebb morális hatás kiváltására (*A karthausi*, bár a meghatározó Eötvös-értelmezések szerint itt is jelen van a modern társadalom kritikája), megfogalmazódhat nyilvánvaló szatíráként (*Éljen az egyenlőség!*, *A falu jegyzője*) vagy példázatos allegóriaként (*Magyarország 1514-ben*). A „nevelő” Eötvös portréja az 1913-as Országos Eötvös Emlékünnepen nyeri el méltó kereteit, ahol – a rendező intézmény, az Országos Középiskolai Tanáregyesület jellegének megfelelően – az irodalmi és a politikusi oldalait tárgyaló, meglehetősen kultikus hangoltságú beszédek is ezt a jellemvonást emelik ki.² Négyesy László, aki az emlékünnepen az íróról és költőről mond beszédet, az Irodalomtörténetben is megemlékezik Eötvös Józsefről, s kijelenti: „Egészében véve elvitázhatatlan tény, hogy Eötvös ethikus

¹ EÖTVÖS József, *Az uralkodó eszmék hatása az államra*, Bp., 1981, II, 239.

² Az emlékünnep eseményeit és az elhangzott beszédeket lásd: Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1913, 5. sz.

és gyakorlati filozófus, hogy költőnek is etikus és irányzatos”.³ Négyesy ebből a szempontból helyezi magasabbra *A falu jegyzőjét* és a *Magyarország 1514-bent A karthausinál*, amely minden irodalmi értéke mellett „némi ernyesztő, bódító hatást” is gyakorol.

Az életmű e „gyakorlati” megalapozottságának tételezése nem csak aktuális pedagógiai-emlékező érdekekből származik, hanem Eötvösnek az irodalomra vonatkozó megjegyzéseire is támaszkodik. Eötvös csak néhány rövid írást szentel irodalmi kérdéseknek: a Victor Hugo-tanulmányokban és a Petőfi-recenzióban az irodalom társadalmi hasznosságát, aktuális és gyakorlati céljainak jogosultságát fejtegeti (a Kisfaludy Társaságban elhangzott beszédekre később térünk ki). A Victor Hugóról írt két esszé irodalomszemlélete Hugo mellett főként a korabeli német irodalmi mozgalmakkal (*Junges Deutschland*) mutat rokonságot; e tanulmányoknál azonban lényegesebbek *A falu jegyzőjében* elbeszélői reflexióként kifejtett irodalmi nézetei, amelyek – aforizmaként kezelve, kiszakítva a regény diskurzusából – máig meghatározzák az életmű olvasatait.

A „nem fotogén” Eötvös

Az Eötvös-életmű kontextusában sajátos helyzetet töltenek be az irodalmi alkotások, valahol az irodalom és a politika, az irodalom és a pedagógia határmezsgyéjén olvashatók. Ez már az egyes művek megjelenésekor nagy nehézségek elé állította az értelmezőket (különösen igaz ez *A falu jegyzőjére*: lásd az irodalom és a közéleti szféra viszonyának problémává válását példázó „irányköltészeti vitát”), az Eötvös-portréknak pedig központi kérdésévé vált ennek a státusznak a bizonytalansága.

Tolnai Lajos 1884-ben a Koszorúban arról az Eötvös Józsefről közöl szenvedélyes tanulmányt, aki „a hol sirást hall, sebeket lát: nyomban ott terem”. Tolnai a saját maga által követni kívánt író típusát festi le e portréban; ugyanakkor azt is kijelenti, hogy Eötvös irodalmi munkássága nem vezethet sikerhez, az összes jó szándék ellenére sem képes elérni céljait, ráadásul a magyar regényirodalomban sem hagy mélyebb nyomokat: „Tanításai, intései, óvásai, nyugtalan, izgatott vigasztalás és olyan formák a legtöbbször, mint egy széles folyam tulsó partján felénk kiáltozó ember igaz figyelmeztetései. Látjuk a kezeket, de mégis nem tudjuk mit akarnak; halljuk a hangokat, de nem tudjuk mit jelentenek. Messze, igen messze van tőlünk a jó ember, s zavarba hoz, hogy mit csináljunk hát?” Tolnai a hatástalanság okát Eötvös „magas idealismusában” látja, amely számára már naivitásként hat; vagyis „Eötvös kissé magasabbra hágott, mint a honnan szavát jól meghallhattuk volna”.⁴

Más kontextusban ír Eötvös irányzatosságáról Szabó Dezső, 1912-ben a Nyugatban. *A falu jegyzőjét* méltatva („melynél nagyobb esemény nincs a magyar regényirodalomban”) azzal a kijelentéssel száll vitába, hogy „az iránymű nem művészet”. Szabó érvelése

³ NÉGYESY László, *Báró Eötvös József emlékezete*, It, 1914, 1. sz., 6. Bár Négyesy úgy fogalmaz, hogy „művei esztétikai jelentőségének felerészét történeti jelentőségük és erkölcsi hatásuk alkotja”, a maradék félnek („de megvolt Eötvös műveinek artistikus hatása is”) csak egy rövid bekezdést szentel (7).

⁴ TOLNAI Lajos, *Báró Eötvös József mint regényíró*, Koszorú, 1884, 4. sz., 58.

szerint művészet és „irányzatosság” elválasztása eleve elhibázott, minden nagy irodalmi alkotás iránymű, s az „irányzatosság” mikéntje dönt az adott alkotás irodalmiságáról. Elutasítja a „lélektani szempont” mindenekfeletti alkalmazását Eötvös életművére (ide vezeti vissza a Jókai műveit sújtó bírálatokat is, ebből a szempontból egymás mellé sorolva Eötvöst és Jókait) s helyette egyfajta „szimpatikus képzeletben” látja Eötvös művészetének azt a titkát, amely „a művészetet egy magasabb szociális életté teszi”. Vagyis Szabó Dezső szerint Eötvös életműve igenis képes a „megindító, kialakító” hatásra, csak éppen az Eötvös-kritika kategóriarendszere nem alkalmas ennek leírására.⁵

Csengey Dénes 1984-es tanulmánya Eötvös pályájának az irodalomtól a politika felé tartó ívét rajzolja meg: az *Uralkodó eszmék* megjelenésének idején „Eötvös kényszerpályára térülése befejeződött, személyes szabadságharca az irodalomban örökre véget ért [...]. Eötvös fölött itt már egyértelműen és kizárólagosan politikai galaxis feszül”. Csengey azonban kijelenti azt is, hogy irodalom és politika viszonya mégsem határozható meg ilyen egyszerűen. Összevetve egymással azokat az ikonokat, amelyek a 19. század közepének „szentháromságát” ábrázolják (Széchenyi esetében ez egy döblingi helyszínt, Kosuthnál egy bárhol a világon álló szónoki emelvényt, Deáknál pedig az Angol Királynőt jelenti), megállapítja: „Eötvösről nem őrzök, nem is ismerek az időből ilyen éles kontúrokkal kimetszett képet. Mert jelentéktelenebb alak? Vagy mert rejtelmesebb, ellentmondásosabb, vívódóbb? Nem fotogén arca a magyar történelemnek? [...] Mindenesetre úgy tűnik, hogy ha lehetséges szerepmetaforáját keresem, szerepzavarai felől kell elindulnom.”⁶

A romantika után tehát, az irodalom felől tekintve, hol az irányzatosság *eszköze* tűnik problematikusnak (Tolnai), hol a *befogadók* értetlenek, nem elég „szimpatikusak” (Szabó Dezső); míg a politika irányából közelítve, éppen a politikus „szerepzavarai” miatt, Eötvös irodalmi műveinek *irodalmisága* válik nehezen hozzáférhetővé (Csengey). Ha Eötvös József irodalomtörténeti arcképét rokonítani akarjuk a magyar irodalomtörténet-írás más portréival, akkor Eötvös példaképét, Kölcsey Ferencet nevezhetjük meg mint olyan szerzőt, akinek pályáján egymást váltják „tettfilozófia” és szkepszis (bár a Kölcsey-életmű befogadását máig meghatározzák az életművet harmonikus egészként láttató olvasatok, amelyeknek egyik megalapozója éppen az Eötvös elmondotta emlékszed). Az irodalomtörténetben formálódó Eötvös írónak túlságosan politikus és pedagógus, politikusnak és pedagógusnak túlságosan szépíró: mindig egy széles folyó túloldaláról integet.

A „pedagógiai” regény

Még inkább elmosódnak a portré körvonalai, ha az egyes Eötvös-regények olvasataiból indulunk ki. Az interpretációk ellentmondásai Eötvös József esetében azért érdemelnek különös figyelmet, mert a vonások minden esetben akkor mosódnak el, amikor az

⁵ SZABÓ Dezső, *A falu jegyzője*, Nyugat, 1912, 4. sz.

⁶ CSENGEY Dénes, *Közelítések Eötvöshöz* = Cs. D., *A kétségbeesés méltósága*, Bp., 1988, 350.

értelmezők az irodalom közéleti-morális-pedagógiai céljait, ezek megvalósítási lehetőségeit vizsgálják. Vagyis amikor összevetik Eötvös tanulmányainak deklarációit, a regények narrátorainak megjegyzéseit vagy a szerző szócsöveként értelmezett szereplők egyes kijelentéseit a kijelentések kontextusaival: amikor a regényt *narratív diskurzusként* is értelmezik. Hiszen például *A falu jegyzőjének* interpretációjában nem hanyagolhatók el azok a narrátori reflexiók, amelyek a közéleti célokat megvalósító eszközök hatásosságában kételkednek, ahogy nem tekinthetünk el az ugyanide mutató önértelmező allegóriáktól sem.

A nővérek esetében az „irányzatosság” feltételezése és a regény diskurzusa között jóval nagyobb a feszültség, mint *A falu jegyzőjénél*. Az utolsó regényben hiányoznak az olyan típusú elbeszélői intenciók, amelyek *A falu jegyzőjénél* meghatározni látszanak a szöveg funkcióját. Az kétségtelen, hogy az egyik cselekményszál leírható Ormosy Margit és Maris eltérő környezetben való nevelkedésének történeteként; az is tény, hogy Farkas és Ormosyné beszélgetései, Farkas gyakori reflexiói mind a nevelésre vonatkoznak. Ennek megfelelően az „irányzatosság” skáláján *A nővérek* mint „pedagógiai regény” szerepel. Ez a megjelölés azonban meglehetősen eltérő tartalmakat rejt az egyes értelmezők esetében. Ahogy Felkai Lászlónak az életművet pedagógiai szempontból áttekintő monográfiája leírja, van, aki a tudatos, intézményes keretek között zajló nevelés hiábavalóságát érti rajta, míg más annak a tételnek az illusztrációját látja *A nővérekben*, hogy a művelődés boldogtalanságot szül. E véleményekkel szemben maga Felkai pozitív nevelési tételeket lát a regénybe „beleszóve”, bár magukról e tételekről meglehetősen ellentmondásosan nyilatkozik. Előbb azt állítja: ezek Farkas szájából hangzanak el, akit Eötvös szócsövének tekint; később azonban kijelenti, hogy a pedagógiai tételeket a regény „szó szerint sehol nem mondja ki”, s csupán annyiban summázhatók, hogy „az ember életében a környezeti hatásokkal együtt a nevelés döntő jelentőséggel bír”.⁷ Annyi Felkai összefoglalásából is kiderül, hogy bár a regény legfontosabb témája a nevelés, mindeddig mégsem kristályosodott ki egyetlen pozitív módon megfogalmazható, egyértelműen leszűrhető tétel vagy tanítás sem.

Eötvös József regényírói „konyhájában”

Ennek ellenére (vagy talán éppen emiatt) *A nővérek* szinte nagyobb teret kapott a neveléstörténeti, mint az irodalomtörténeti összefoglalásokban. Bár a regényt megjelenésekor szinte minden kritika ünnepli,⁸ a későbbi pályaképekben, irodalomtörténeti áttekintésekben inkább csak az említés szintjén bukkan fel. Az olyan máig ható összefoglalások, mint Toldy Ferenc irodalomtörténete vagy mint Beöthy Zsolt *Kistükre* – Eötvös másik három regényével ellentétben – nem is tudnak róla, s Gyulai Pál emlékbeszéde (1872) is

⁷ FELKAI László, *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*, Bp., 1979, 135–136.

⁸ A korabeli elismerő kritikái fogadtatásáról lásd SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*, Bp., 1941, II, 371–373.

csak Eötvös előző korszakainak felidézését látja az 1850-es évek prózaepikájában.⁹ Péterfy Jenő 1881-es Eötvös-tanulmánya Gyulainál nagyobb részletességgel tárgyalja ugyan a művet, ám az nem túl sok jót ígér a regény értelmezésének szempontjából, hogy ezt a művészi hiányosságokat tárgyaló gondolatmenetben teszi (Péterfy tanulmánya kiemelten kezeli *A karthausit* és *A falu jegyzőjét*, s a kronologikus tárgyalási rendet megbontva a két regény között tárgyalja a *Magyarország 1514-bent* és *A nővéreket*). Az Eötvös-regények fogyatékoságát a képzeletnek a reflexió, a „generalisáló hajlam” általi korlátozottságában látja, melynek következményeként „Eötvös, mint költő is, mindig általános eszmék, érzelmek révén ereszkedik viszonyba tárgyával”. Abból a szempontból azonban mindenképpen fontosnak tartja *A nővéreket*, hogy „itt Eötvös egészen a maga konyháján főz”,¹⁰ vagyis a hibák révén legalább nyilvánvalóvá lesznek az Eötvös-próza jellegzetességei.

Kiss Gyulának *A nővérekkel* foglalkozó (1912-ben megjelent) monográfiája is a regénynek ezt a sajátosságát emeli ki („Eötvös, mikor ezt a regényt írta, elsősorban a *maga hagyományából* merített [...]. A nővérekben Eötvös korábbi szépprózai műveinek eszméi, gondolatai, motívumai, alakjai stb. ismétlődnek s világosan felismerhetők”), csakúgy, mint Pintér Jenő összefoglalása, amely a regény „ismétlés” jellegét hangsúlyozza („Az író sok eszmét, számos motívumot vitt át előbbi munkáiból a regénybe, alakjainak egy része ismétlés”).¹¹ Kiss ugyanakkor szemrehányóan jegyzi meg, hogy Péterfy 32 oldalas tanulmányából mindössze 2 oldal tárgyalja kifejezetten ezt a művet.¹² Még nem tudhatta, hogy például Császár Elemérnek a magyar regény történetét áttekintő könyve (1922) éppen csak megemlíti a regény címét, bár a regényre vonatkozó elmarasztalása, közvetve ugyan, de elismeri *A nővérek* eötvösi sajátosságokat összegyűjtő voltát;¹³ Wéber Antal pedig „naiv, saját írói és gondolkodói színvonalától messze elmaradó problematikáról” ír, amivel közvetve elutasítja a nevelés témájának felértékelését.¹⁴ (Bár hozzá kell tenni, hogy a nem túl hízogó kijelentés kontextusa *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* felértékelése.) S hogy még inkább érzékelhető legyen *A nővérek* recepciótörténeti mélyrepülése: Sötér István Eötvös-monográfiájának második kiadása a 333 oldalból 3-at szentel e műre.¹⁵

A következőkben *A nővérek* narrációjának jellegzetességeiből indulunk ki. Ez az áttekintés – a regény „igazi” eötvösi voltát feltételezve – rávilágíthat az epikus életmű jelleg-

⁹ „Alkonyodó költészetének mintegy búcsúsugárai ezek, még egyszer fölkeresik az ismert tájakat s meg-aranyozzák a kedves emlékeket.” GYULAI Pál, *Báró Eötvös József* = Gy. P., *Emlékbeszédek*, Bp., 1914, I, 78.

¹⁰ PÉTERFY Jenő, *Báró Eötvös József mint regényíró* = P. J. *Összegyűjtött munkái*, Bp., 1901, I, 19, 28.

¹¹ PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., 1933, IV, 252.

¹² KISS Gyula, *Báró Eötvös József és A nővérek*, Bp., 1922, 2.

¹³ „Eötvös utolsó regénye, a *Nővérek*, cselekvényének legfontosabb ágában az előbbi másolja, s értékben is, jelentőségében is nagyon elmarad a másik három mögött. Eötvösről mint regényíróról teljes képet ad a *Karthausi*, a *Falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben*.” CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Bp., 1922, 151.

¹⁴ WÉBER Antal, *Irodalmi irányok, távlatból*, Bp., 1974, 339.

¹⁵ SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., 1967, 285–287. Összehasonlításképpen: *A karthausi* 31, *A falu jegyzője* 33, a *Magyarország 1514-ben* pedig 39 oldalt tesz ki Sötérmél.

zetességeire is, segítve annak tisztázását, hogy mi okozza a regényírói portré bizonytalanságait. Úgy is fogalmazhatunk, hogy *A nővérek* értelmezésének egyik tétje az Eötvös-próza értelmezése és értelmezhetősége.

„Csend” és „világ-fájdalom”. Az elbeszélő a regény olvasásmódjáról

A narratív szerkezet vizsgálata látszólag könnyűnek tűnik, hiszen *A nővérek*¹⁶ elbeszélője és a kitüntetett szócső-figura, Farkas több, a regényre vonatkozó önértelmező kijelentést is tesz. Ezek azonban sokkal kevésbé képeznek önálló szöveget, mint *A falu jegyzője* esetében. Ott az elbeszélő az eseménymondást leállítva értekezik aktuális politikai és esztétikai vagy morális kérdésekről, míg *A nővérek*ben ezek a reflexiók sokkal szervezettebben szövik át a cselekményt.¹⁷ Ez az eltérés úgy is megfogalmazható, hogy *A nővérek* narratív diskurzusát – néhány részletet leszámítva – sokkal kevésbé határozza meg a történetmondás funkciója, mint *A falu jegyzőjét*, ahol a történet jól elkülöníthető, bár egymással összefüggő cselekménysorokból áll (szerelmi, bűnügyi, vármegyei-közéleti szál). A másik, ezzel összefüggő nehézséget az önértelmező passzusoknak a példázatos értelem metaforikusságára reflektáló volta jelenti. Ez megnehezíti, hogy a regénybeli megnyilatkozások alapján megnyugtató módon eldönthető legyen, vajon pedagógiai nézeteket közvetítő regénnyel van-e az olvasónak dolga, s ha igen, akkor vajon milyen nézetekről van szó.

Bármilyen csekély terjedelmű a regénnyel foglalkozó irodalom, mégis jelentős segítséget nyújt a reflexiók e hálózatának felfejtésében. Ha Sötér István monográfiájának vonatkozó részletét tekintjük, ott a következő fogalmak fordulnak elő a legsűrűbben: „melabú” vagy „melankólia”, „szomorúság”, „lassúság”. A negatív intenciót pedig olyan jelzők nyomatékosítják, mint a „halovány”, „lanyha”, „elszürkítő”, „fakó”. Az unalom, az egyhangúság vádjá végig ott lappang a regényt illető kritikák mögött. Az a tény mégis némi érdeket gerjeszthet *A nővérek* iránt, hogy e fogalmak Sötérnél egyaránt vonatkoznak a témára, a karakterizációra és a narrációra, vagyis nem pusztán a jellemek ábrázolásában, a meseszövegszövegben, az elbeszélőnek a történethez való viszonyában kereshető a hiba, hanem a narratív diskurzus egészében. Hogy ez az „egész”, az unalom avagy a szürkesség totalitása mégis miként határozható meg közelebbről, arra nézve Sötér pusztán annyit jelent ki, hogy e regényével „Eötvös vigasztalanul egyhangúvá válik”. Hogyan lehet ezt az egyhangúságot körülírni az elbeszélés lassúsága vagy lanyhasága és a diskurzus melankóliája felől, *A nővérek* narrátorának megnyilatkozásai alapján?

¹⁶ A felhasznált kiadás, amelyre a továbbiakban az oldalszámok vonatkoznak: EÖTVÖS József, *A nővérek*, Bp., 1904.

¹⁷ Kivételesnek tartható az olyan, *A falu jegyzőjének* előadásmódjára emlékeztető narrátori kiszólás, mint amely a VIII. („bocsássák meg olvasóim, ha néha a helyett, hogy előre haladnék, reflexiókkal szakítom félbe előadásomat; ez volt hibám a gyakorlati élet mezején és ez fog valószínűleg hibám maradni, míg az irodalmi pályán működöm”, 97–98) vagy a XIII. fejezetben olvasható („A regényíróknak nagy része elsajátítja a rendőrségnek eljárását, s midőn személyeit útnak bocsátja, a közönség javára személyes leírással látja el őket”, 150).

A XXVI. fejezet kezdetén az elbeszélő maga is elismeri, hogy az általa elmondottak, összehasonlítva a kortárs regényekkel, nem tűnnek túlságosan izgalmasnak. Elbeszélés-módjára a következő magyarázattal szolgál: „Egyedüli reményemet az emberi természet azon tulajdonába kell helyeznem, mely szerint a molnár, ki a forgó kereknek lármájánál elaludt, ha malma megáll, egyszerre felébred. Talán a csend, melyben a történetem tovább foly, a nagy izgalmakhoz szokott olvasóra hasonló hatást fog gyakorolni. [...] én nem tehetek róla, ha képzeletemből embereket teremteni nem tudok, s csak olyanokat írok le, minőket magam is, olvasóim is ismertek; ezeknek nagy része pedig minden rendkívüli események nélkül, szép csendesen válik szerencsétlenné” (305–306).

Az elbeszélő jól bevált fogással a narratíva fikcionalitásának hiányát bizonygatja, amely jótáll minden egyéb, regényeknél megszokott jellegzetesség hiányáért. *A nővérek* látszólagos hátrányai, amelyek megnehezíthetik a befogadást, erénnyé válnak: a „csendes szerencsétlenség” valóságos, általánossá vált folyamatának kifejezőjévé. A narráció jellegzetességei (az elbeszélés hétköznapisága, a rendkívüliség kerülése) nem a közönség megnyerését szolgálják, ellentétben Eötvösnek a harmincas és negyvenes években vallott irodalom- és regényfelfogásával. Emlékeztetőül: a Victor Hugo kapcsán írott dolgozatok még egyfajta „populáritást” követelnek meg az irodalomtól, amely nélkül az nem szolgálhat közéleti célokat. Ezt a felfogást képviseli *A falu jegyzőjének* cselekménye is, amelynek fordulatossága (minden hiedelemmel szemben) megállja a helyét a negyvenes évek magyar regényirodalmában, sőt.¹⁸ A történet folyamatának csendje egy valóságosként meghatározott folyamat lényegi vonását, az élet szerencsétlenné válásának csendességét fejezi ki. Nem az elbeszélte eseménysor és az ember élettörténete áll itt felcserélhető viszonyban, hanem az *elbeszélés* jellegzetessége és az emberi sorsok szerencsétlenné válásának meghatározottsága, *körülményei*. Az emberi élet e lényegszerűségének kifejezése érdekében nemcsak a történet, de az elbeszélés és a történet viszonya, a regény diskurzusa is valamiképpen „csendessé” lesz. Vagyis az elbeszélés imitálni igyekszik az elbeszéltek lényegét, a társasági létezés boldogtalanságának mechanizmusát. A boldogtalanságnak ezt az ismétlődését jelöli Sötér a melankólia, a mélabú, a vigasztalanság vagy a szomorúság terminusokkal; ennek alapján pedig azt a következtetést vonhatnánk le, hogy *A nővérek* „tanítása” valamiféle passzív rezignáció, „tompá, nyugodt” (*Vanitatum vanitas*) magatartás hirdetése lenne. Ez azonban több okból is hibásnak tűnik: el- lentmond mind a regényben olvasható kijelentéseknek, mind pedig a korszak és Eötvös irodalom-felfogásának.

Először is látni kell, hogy *A nővérek* narrátora a Sötér által kijelölt és negatív jelentőséggel felruházott fogalmakkal kapcsolatban élesen elkülöníti egymástól a „világfájdalmat” és az „életuntságot”. A XIII. fejezetben, Káldoryt bemutatva és újból csak korának regényirodalma kapcsán, így különbözteti meg a szkepszist a nihilizmustól: „A regényirodalom, mely korunkban csaknem azon hatást gyakorolja, mint egykor Plutarch életrajzai, különös ideálokat állított fel. A világ-fájdalom helyett, melyet Goethe

¹⁸ *A falu jegyzője* fordulatosságáról lásd DEVESCOVI Balázs, *A falu jegyzője mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről etc.)*, Pompeji, 1997, 2–3. sz.

*Werther*ében és *Faust*jában, Byron minden munkáiban dicsőített, s melynek alapját azon nemesebb érzések s magasabb vágyak képezik, mik az életben kielégítést nem találnak, most az életunság állítatott fel eszménykép gyanánt. A kétely, melynek gyötrelmei mindennemű költészetnek annyi ideig tárgyul szolgáltak, elavult s a tagadáshoz jutottunk” (157). Az elbeszélő Káldoryt a divatos életunság képviselőjeként írja le, míg maga, ahogy e részletből is kiderül, egyértelműen a *romantikus* világfájdalmat tartja magasabb rendűnek. Ahhoz, hogy belássuk, miként függ össze a regény e romantikussága a „nevelő” vagy „pedagógiai” jelleggel, látszólagos kitérőt kell tennünk. Az emberi, véges világ korlátozottságának tudatából eredő kételkedés mint a regény „csendességének” magyarázata két, egymással összefüggő korabeli kontextusban is elutasításra talál. Az egyik az ötvenes évek filozófiai-ismeretelméleti horizontja, a másik pedig ennek irodalomkritikai vetülete.

„Tényfelülbírálás” és népiesség

A világfájdalom korabeli kritikája: a „létigenlés” és a népiesség

Gyulai Pál a *Szépirodalmi szemlében*, Petőfi epigonjait bírálva, megkülönbözteti a világfájdalmat az elégikus és a tragikus lélekállapottól (előbbi a sebzett szív panasz, utóbbi pedig az erkölcsi világrenddel szembeszálló egyén bukásából ered). „A világfájdalom a pessimismus költészete, amely a megsértett erkölcsi érzület búskomoly vagy humoros hangulatában mintegy örömet leli az embert gyöngeségeiben mutatni fel, mely nem zavarja ugyan össze [...] az erényt a bűnnel, de egyiket a másik nélkül nem tudja elképzelni; nem kételkedik ugyan az eszmékben, de igen a tényekben s az emberi dolgokban elvesztvén hitét, bölcs Salamonnal kiált föl: minden hívság a nap alatt!” Gyulai elítéli tehát a kétely bármely formáját (az idézett rész előtt azt is kijelenti, hogy a világfájdalom kizárja az örömet és az összhangot), de minden bíráló kitétele mellett elismeri annak erkölcsi alapját (erre utal a Salamonra való hivatkozás is), mintegy a helyes világfelfogás előzményének szerepét tulajdonítva neki (például a „korán blazírozott eszménység költészetének” nevezi).¹⁹

Erdélyi János *Petőfi Sándor* című tanulmánya nem használja ugyan a fogalmat, de Petőfi pályájára vonatkoztatva ugyanazt a jelenséget írja le, mint Gyulai. A fejlődés dialektikus elképzelésének megfelelően törvényszerűnek látja, hogy Petőfi a „tárgyi világ, élet és szokások ellen” fordul. A fiatalság, érvel Erdélyi, a szellem átmeneti fokán állva ugyanis „egyetemest lát, s az eszmét maga rideg elvontságában” ütközteti a valósággal. Ugyanakkor sokkal kevésbé megbocsátóbb az átmenetiséget végsőként kezelő világfelfogással szemben (amely „az úgynevezett isteni irónia, a nihilizmus magasságaiban vesz el, mint német szomszédainknál egy ismeretes költő-bölcsészeti iskola, honnan semmi eredmény nem várható”).²⁰ Az elutasítás egyik forrását meglelhetjük a hegeli *Esztétiká-*

¹⁹ GYULAI PÁL, *Szépirodalmi szemle* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok*, Bp., 1908, 196–197.

²⁰ ERDÉLYI JÁNOS, *Petőfi Sándor* = E. J. *Válogatott művei*, Bp., 1986, 362–363.

ban, ahol az „ügynevezett” ironikusokat (a Schlegeleket, Müllert és Solgert) maró gúny-nyal helyezi el Hegel a szellem ugyanezen (vagyis az „Aufhebunghoz” vezető folyamat kiinduló) fázisába.²¹ Maga Erdélyi az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmányában, *A karthausi* kapcsán, olyan „ideális kételkedésként” kapcsolja össze a világfájdalmat a szellem ifjúkorával, amely bár „cseppfolyóssá teszi a dolgok rendét”, de amelyen minden nemzet törvénytörően áthalad.²² E művében Erdélyi finomítja a kételkedést jelölő kategóriáit, és az irányzatosságot bírálva (a Petőfi-tanulmányával ellentétben) a tagadás eszményi alapú, a fejlődést szolgáló formájától megkülönbözteti az „absztrakt idealizmust”, amely a valóság aktuális célú bírálatából származik, s amely az adott valóság teljes tagadását jelenti.²³

Ha a romantikus kételkedés elutasításának gyökereit keressük, akkor azt abban a „*tényfelülbíró*” attitűdben” jelölhetjük meg, amelyet Dávidházi Péter az ötvenes évek kritikai gondolkodásának alapbeállítódásaként ír le. (Egy másik tanulmánya „*létigenlés*” és „*létigazolást*” említ.²⁴) Ennek lényege, hogy a fennálló valóság megismerése mindig az idealitással való összevetést is jelenti: „A létezőt az elképzelhetővel, a valóságot az ideállissal (mely az elképzelhető egy kiténtetett esete), a meglévőt az értékkritériummá avatott, normává emelt lehetőséggel hasonlítja össze, s az utóbbiak alapján ítéletet formál az előbbiekről.”²⁵ A „*tényfelülbíró*” beállítódásra épülő megközelítés mindig a fennálló valóság leírásából indul ki, „a tények számbavételére [...] épp a meghaladás érdekében kerítvén sort”.²⁶ Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy ez a tendencia nem az ötvenes évek sajátja, hanem a megelőző két évtized folyamán is erőteljesen jelen van.²⁷ Erdélyi utóbb idézett tanulmánya, a *Századnegyed* is 1830 körül látja az a fordulatot, amikor az idealitást kiténtető „klasszikai” elv háttérbe szorul az egyéni romantikus, „regényes” elve mögött. E stílustörténetileg nehezen megfogható valóságorientáltság kifejezője az „irányzatosság” terminusa, amelynek problematikussága például *A falu jegyzője* esetében (a szerzői-elbeszélői szubjektum felértékelése s ugyanakkor a valóság „*tablóként*” való ábrázolása, mindkettő pedig a valóság megváltoztatása érdekében) előhívja az ironiát.

Közös Gyulai és Erdélyi megjegyzéseiben, hogy a kétely bármely formájának lehetséges elfajulására Petőfi egyes versei vagy korszaka, még inkább pedig az ezt a korszakot kiténtető „epigonok” állnak elrettentő példaként. Mindketten olyan pontként jelölik meg

²¹ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Estétikai előadások*, ford. SZEMERE Samu, Bp., 1980, 65–69.

²² ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = E. J. *Válogatott művei*, Bp., 1986, 424–425.

²³ ERDÉLYI, *i. m.*, 414. Meg kell jegyezni, hogy Erdélyi a Vörösmarty-tanulmányban az „irányzatosság” egyfajta változatának létjogosultságát is elismeri, nevezetesen amikor az irodalom, bár közvetett módon ugyan, de képes a politika befolyásolására.

²⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *A kitagadástól az irodalmi kánonig* = D. P., *Per passivam resistantiam*, Bp., 1998, 145.

²⁵ DÁVIDHÁZI, A „*bevégzett tények*” felülbírálása = *Forradalom után – kiegyezés előtt*, Bp., 1988, 81.

²⁶ DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 82.

²⁷ Bővebben lásd SZAJBÉLY Mihály, „*Most mód nélkül józan világ van*” = Sz. M., *Álmok álmodói*, Bp., 1997, 28–35.

a népiességet Petőfi pályájának pozitívumaként (bár egyikük szerint sem Petőfi e költészeti forma legnagyobb alakja), ahol a reális és az ideális oldalak egyensúlyba kerülnek: ahol korlátozva van mind a túlzó idealizmus (a népiesség mint a nemzeti hagyomány fenntartója által), mind pedig a közvetlen valóság egyoldalú reprodukálása (a népiesség mint irodalmi eszmény által). Fejlődéstörténeti keretben Erdélyi *Századnegyede* írja le a legplasztikusabban a klasszikai-ideális és a regényes-reális szélsőségeit kibékítő népiesség mintegy szükségszerű voltát, amely magasabb szinten képes a népiben megőrződött nemzeti jelleg kifejezésére.

Gyulai és Erdélyi felfogásának egyezései a népiesség szervességének elképzeléséből származnak, vagyis abból a tételből, hogy a nemzeti sajátosságok, eredeti formájukban, a népi hagyományban lelhetők fel. A nemzeti fejlődés organikusságának elfogadása (amely előfeltétele a népiesség elméletének s amelyet a *Nemzeti hagyományok* még kétségbe von) voltaképpen immanenssé teszi a világfájdalmat kiváltó vágyakozás tárgyát, megszüntetve a világfájdalom jogosultságát. A „szent és megőrzött emlékek”²⁸ irodalmi feldolgozásával ugyanis lehetséges lesz az eredettel való találkozás. A népies irodalom szerepe az, hogy újra megjelenítse a nemzeti identitás alapjait, még ha az eredet csak közvetített formában tud jelenlétűvé lenni („Ha szó szerint vesszük, paradoxonhoz jutunk”, írja a népiesség fogalmáról Gyulai; Erdélyi pedig az „öntudatos népiesség” képviselőjét csodálja Aranyban²⁹).

Eötvös „népiessége”. A parasztábrázolás irodalmi kontextusa
Eötvös pályájának utolsó szakaszában

Bényei Miklós arra tesz kísérletet, hogy Eötvös „népies elbeszéléseit” és *A nővéreket* a nemzeti fejlődés szervességének koncepciójával értelmezze. Ennek megfelelően kiemelt szerepet kap nála e művek parasztábrázolása, amelyben a „paraszti szorgalom apoteózisát” látja,³⁰ s amelyet „egy irodalmi irányzat általános fellendülésének termékeként” ír le.³¹ Az kétségtelen, hogy Eötvös ötvenes években írt novellái (*Egy tót leány az Alföldön*, *A molnárleány*, *Téli vásár* és a *Novella*, amennyiben az ötvenes évek második felében kezdte írni) a paraszti életből veszik tárgyukat. Az is tény, hogy ezek a művek (a *Novella* kivételével) a *Magyar Nép Könyvében* jelentek meg először. Ahhoz azonban, hogy mindebből messzemenő következtetéseket vonjunk le *A nővérek* értelmezése szempontjából, vagyis hogy a regény olvasásának problémáira a paraszti élet valamiféle idealizálását lássuk pozitív megoldásként, további tisztázásra van szükség.

²⁸ GYULAI, i. m., 89.

²⁹ GYULAI, i. m., 113; ERDÉLYI, *Egy századnegyede...*, 254.

³⁰ BÉNYEI Miklós, *A paraszti szorgalom apoteózisa Eötvös József regényeiben és elbeszéléseiben* = B. M., *Eötvös József könyvei és eszméi*, Debrecen, 1996.

³¹ BÉNYEI Miklós, *Kitekintés: Eötvös József olvasmányai* = uo. Hasonlóan látja KERÉNYI Ferenc is: *Eötvös József epikája a forradalom után* = EÖTVÖS József, *A nővérek*, Bp., 1973.

A molnárleány című elbeszélést például nehéz lenne a fenti „apoteózis” elképzelésébe illeszteni, nemcsak az idill, hanem a paraszti szereplők hiánya miatt is. Magában *A nővérek*ben pedig nem árt figyelembe venni azt, hogy milyen kis terjedelmű a paraszti élet bemutatása és milyen csekély a paraszti sorban élő szereplők történetbeli funkciója. A parasztság számottevő képviselői a regényben Fekete János és András, az elveszett Ormosy-lánynak, Mariskának férje és apósa. Mariska apósának (Bényei Miklós szerint a „parasztpolgár” típusának) egyetlen jellemvonása a dölyfösség, a nemesség utáni vágy; Mariskáék pedig jószerivel csak akkor tűnnek fel a történetben, amikor Margit vagy Margit anyja ki akarja panaszkodni magát. Másrészt azzal a különbséggel is számolni kell, ami egy regény témája (az, amit elbeszélnek) és egy regény narrációja (az, „ahogy” az elbeszélés megtörténik) között fennáll. Ez különösen lényeges szempont Eötvös regényei esetében (a *Magyarország 1514-ben* kivételével, ahol az „irányzatosság” nyílt, elbeszélői kinyilvánítása a rövid előszóra szorítkozik). *A nővérek* legmozgalmasabb fejezeteiben, a nyitóepizódban a parasztok pusztító tömegként jelennek meg. Ha ezt a földesúri visszaélések következményeként értelmezzük, akkor ebből az következik, hogy a pozitív irányú változás is a földbirtokos rétegen múlik, hiszen ez a réteg lehet a reform kulcsa. Éppen ez lehet a *Magyarország 1514-ben* „irányzatos” célja: a történelmi példázattal bizonyítani a politikai reform szükségességét. (Hogy a téma önmagában nem határozza meg egy regény jelentését, jól példázza Jókai 1848 előtt elkezdett regénye, a *Szomorú napok*, ahol az 1831-es lázadás társadalmi okai teljesen háttérbe szorulnak a nemzetiségi ellentétek ábrázolása, és nem utolsó sorban a „humor” mögött.³²)

Ha a felmagasztalt életforma csekély terjedelmű bemutatását *A falu jegyzőjének* retorikájához hasonló módon valamiféle „negatív festéssel” próbáljuk magyarázni, akkor megfélekedünk a két regény elbeszélői helyzetének jelentős különbségeiről. Nevezetesen arról, hogy a korábbi Eötvös-regény narrátora általában megpróbálja jelezni, milyen ábrázolt jelenségekkel és miért nem ért egyet. A satirikus (és a satírára vonatkozó önreflexív, ironikus) hangnem mellett tisztán megkülönböztethetők a résztvevő és patetikus passzusok. Így *A falu jegyzője* zárlatának reményteljes fenségessége a regény értékrendszerének és retorikájának megfelelően lát az alföldi pusztaságban jövőbeli virágzást. *A nővérek* esetében azonban meglehetősen önkényesnek tűnik pusztán azon az alapon a „paraszti életforma apoteózisáról” beszélni, hogy ez az életforma nem kerül ábrázolásra a regényben, vagy hogy a családja sorsában végzetszerűséget látó Ormosyné megmaradt lánya boldogsága érdekében nem árulja el Mariskának származását.

Ha a „népies” novellák megjelenésének kontextusát vesszük elő, akkor nem szabad megfélekedni arról, hogy a *Magyar Nép Könyve* által képviselt „népiesség” jelentése eltér Erdélyi, Gyulai vagy Arany fogalmától. Hiszen itt elsősorban egy műveltségi fokot meghatározó kategóriával állunk szemben, amely egy eredendően „doktrinér” koncepciót, a műveltség terjesztését takarja. Vagyis nincs szó a népiességnek sem a népben való „megmerítkezés” értelmében vett közvetlen („tanulni a népet, az életet, beállni e tenger-

³² A *Szomorú napok* „posztromantikus” iróniájáról és humoráról lásd IMRE László, *Műfajok létformája* XIX. századi epikánkban, Debrecen, 1996, X. fej.

be, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné a Jordánba, ez a mai költő hivatása”³³), sem pedig a magasabb fokon önmagához visszatérő organikus fogalmáról. A nép itt voltaképpen a nemzet „átlagát” jelöli, a „népiesség” pedig valójában népszerűséget, széleskörű elterjedtséget és műveltséget növelő hatásosságot. (A *Magyar Nép Könyvét* éppen ebből a szempontból éri bírálat például Vajda János részéről.)³⁴ Jó példa erre a felvilágosító funkciójú elképzelésre Keménynek a krimi háborúról szóló cikksorozata, amely valós világpolitikai tényeket közöl közérthetőnek szánt formában. Eötvös paraszti tárgyú novelláinak „népiességét” is valahogy így lehetne meghatározni: szépirodalmat adni olyan művekkel, amelyeknek környezete, tárgya a szépirodalomtól elzárt rétegek számára is ismerős.³⁵ A *nővérek* ebből a szempontból sem tekinthető „népiesnek” (lásd ebben a tekintetben a „népszerű” Jókai recenzióját³⁶).

A paraszti téma „doktrinér” vagy „irányzatos” értelmezése szervesen illeszkedik Eötvösnek az irodalom szerepéről vallott felfogásába is. Eötvös irodalomszemlélete alapján nem változott a korai Victor Hugo-tanulmányok és a Kisfaludy Társaságban megtartott beszédei között: az irodalomnak nagy szerep jut a társadalmi haladás folyamatában. Az irodalom hatásának *jellegéről* azonban jelentősen megváltoztak nézetei. A nyílt politikai állásfoglalás, a napi közélet befolyásolása helyett a hatás közvetettebbé vált, érvényessége visszahúzódott az általánosabb moralitás és az általánosabb társadalmi eszmék szférájába. Ahogy a Kisfaludy Társaság működésének újraindításakor elmondott beszédében olvasható: „az esztétikai s tisztán irodalmi érdekeken kívül vannak nagyobb s általánosabb fontosságú érdekek is”, s a korszak irodalmának éppen az a sajátossága, hogy ezeknek az „általános” „eszméknek” a tárgyalását, az elméleti „reflexiót” tartja fő feladatának. Ebből következően pedig a hatás is „általánosabb”, mint a korábbi szépirodalminak tekintett témák és kifejezőmódok esetében: „ha azon befolyást tekintjük, melyet az irodalom s jelesen a szépirodalom a népek szellemi s erkölcsi kifejlődésére s ezáltal polgári szabadságukra és jólétekre gyakorol, belátjuk: hogy az soha nagyobb s általánosabb nem vala”³⁷ Hasonló gondolatok olvashatók az egy évvel később szintén a Kisfaludy Társaság előtt elhangzott *A költészet hivatásáról* tartott beszédben is, amelyben a költészet ugyan a zászló metaforájával van meghatározva, de e zászló már nem a

³³ ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei tanulmányok*, Bp., 1991, 109.

³⁴ A „néplapok” problémájáról az ötvenes években lásd MIKLÓSSY János, *Vita a néplapokról* = *A magyar sajtó története*, Bp., 1985, II/1, 455–462.

³⁵ Az Eötvös műveiben fellelhető „népi” témának az Auerbach képviselte „stilizált népiességgel” való rokonságáról lásd HUSZTINÉ RÉVHEGYI Rózi, *Eötvös esztétikai álláspontja*, BpSz, 1914, CDXLVIII. Arról, hogy az auerbach *„Dorfgeschichte”* retorikai-poétikai szerkezete korántsem tükrözi a téma „egyszerűségét”, lásd John MCHALE, *Die Form der Novellen „Die Leute von Seldwyla” von Gottfried Keller und der „Schwarzwälder Dorfgeschichten” von Berthold Auerbach*, Bern, 1957. (Auerbach kinyilvánított célja „a parasztok teljes házi, vallási, polgári és politikai életének” ábrázolása. *Uo.*, 66.)

³⁶ JÓKAI Mór, *Nővérek* = J. M., *Írói arcképek*, Bp., 1993.

³⁷ EÖTVÖS József, *A költészet hatásáról* = E. J., *Arcképek és programok*, Bp., 1975, 286–287.

konkrét politikai küzdelmek vezetőjeként, hanem afölött lobogva a morális tartás metaforájaként szerepel.³⁸

Nem igazolható az „apoteózis” az Eötvös-életmű 1849 utáni filozófiai munkásságával sem. Érdekes felidézni ebből a szempontból *A nővérek* előtt megjelent *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az államra* című munkáját. Eötvös itt arra tesz kísérletet, hogy a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméinek uralkodó félreértéseit tisztázza s a köztük lévő harmonikus kapcsolatot megteremtse. Annak eldöntése, hogy ennek során mennyiben maradt liberális vagy vált konzervatívvá, kívül esik e dolgozat illetékességi körén. Azt viszont fontos kiemelni, hogy – például a *Reform* módszerével ellentétben – e művében Eötvös sokkal inkább apellál a fennálló viszonyokra és helyzetre. Amíg a *Reform* szerint pontosan meg kell ismerni a valóságot, hogy tudjuk, mi az, ami változtatásra szorul, addig az *Uralkodó eszmék* szerint az emberek többsége eleve helyesen érti az uralkodó eszméket, s csak ehhez kell visszatéríteni a hatalmon lévő félreértéseket. Ez teszi lehetővé, hogy társadalomra és államra vonatkozó gondolatait úgy határozza meg, mint amelyek az indukció módszerén alapulnak, s „mértéket” tartanak a felülről erőszakolt utópia és a fennálló viszonyok vagy elméletek igazolása között. Ezen alapul a teljes második kötetet kitévő megoldási javaslat optimizmusa (jóllehet Eötvös gondolatmenete valójában számos ponton nagyon is axiómákra épít³⁹). Az „apoteózis” gondolata tehát e kétarcú műtől is távol áll: az *Uralkodó eszmék* egyrészt cáfolni igyekszik azokat a téveszméket, amelyek önmagukat a valóságra akarják kényszeríteni, másrészt azonban saját kritikáját is meghatározzák a liberalizmus meghatározó tételei (mint az individualizmus vagy a folytonos fejlődés elve). Ennek megfelelően Eötvös támadja azokat, akik a „népre” hivatkoznak, mintha ismernének ilyen „különös fajt”, „mintha ez valamely külön eszköz segítségével megmérhető volna”. E „fogalomzavar” formájának tartja „a nép idilli boldogságának bájos képét festegetni”.⁴⁰

Egyáltalán, Eötvös ellene van az elvont eszmék allegóriáiként szolgáló regényeknek. Egy 1852-es, Szalayhoz írt levelében megkülönbözteti az „irányregény” kétféle értelmezését, s elutasítja a valóságtól eltekintő, idealizáló és ideologizáló ábrázolásmódot: „ki azonban, hogy eszméit testesítse, egyes néposztályokat, s a kornak bizonyos irányait személyesíti, s így létező emberek helyett úgynevezett homme typeket készít, az felfogásom szerint túlment a való művészet körén.” Ugyanitt jelenti ki Auerbach egyik regényéről, hogy híre ellenére „mégsem érdemelé meg csak az olvasást sem”.⁴¹ *A nővérek* elbeszélője pedig a IX. fejezetben egy nevelési probléma kapcsán (miért származnak károk abból, hogy Margit hasonló korúak nélkül nő föl) gúnyosan nyilatkozik arról az erőfe-

³⁸ Itt főként a „nemzet kedélyére” gyakorolt hatást említi, amely a nemzeti egység fenntartásában játszik döntő szerepet („Hisz éppen akkor, mikor a vita a legélénkebben foly, akkor szükséges, hogy a közös zászló, mely a küzdelmet összetartja, erős karoktól tartva magasan lobogjon a küzdelmek felett, s ne hiányozzanak, kik a csüggedőt bátorítják”). EÖTVÖS József, *A költészet hivatásáról* = E. J., *Arcképek és programok*, Bp., 1975, 295.

³⁹ SCHLETT István, *Eötvös József*, Bp., 1987, 140–158.

⁴⁰ EÖTVÖS József, *Az uralkodó eszmék hatása a társadalomra*, Bp., 1981, I, 308.

⁴¹ EÖTVÖS József, *Levelek*, Bp., 1976, 230.

szítésről, „melyekkel mai időben annyian a népiesség után fáradnak”, s a nép nevelését a nép gyerekként való kezelésével próbálják megvalósítani.

E fenntartások miatt Eötvös regényét nem sorolhatjuk azon művek közé, amelyek ki-elégítik az „egyszerű, falusias családélet” rajzai után áhítózó Salamon Ferencet. Salamon *Családélet* című 1862-es recenziójában a német „falusi történeteket” állítja a magyar írók elé, s közvetlen összefüggést lát a falusi élet témája és az irodalom nemzeti volta között: „Mihelyt a magyar életet akarjuk rajzolni, a maga lényegében és valódi szellemében, lehetetlen, hogy a házi tűzhely fő- nagy szerepet ne játszszen benne.”⁴² Mindez nem azt jelenti, hogy *A nővérek* diskurzusában a „paraszti élet apoteózisát” látó olvasat teljesen megalapozatlan lenne. Hiszen valóban Mariska és Andris családja az egyedüli boldog közösség a regény szereplői között, s az is kétségtelen, hogy Feketéék útja leírható a polgárosuló parasztság egyfajta allegóriájaként. A felsorolt ellentmondások azonban arra szólítanak fel, hogy apoteózis helyett a valóban fennálló idilli ábrázolás regénybeli *helyét* és filozófiai *okait* kutassuk, *A nővérek* „tanító” jellegének mibenlétét vizsgálva a „tanítás” tartalmát árnyaljuk. Így talán közelebb jutunk a Sötér által használt fogalmakhoz, s nem hagyjuk figyelmen kívül a Kisfaludy Társaságban elmondott beszédek intencióját sem.

Térjünk tehát vissza *A nővérek* tanító és nevelő jellegének kérdéséhez. Mennyiben te-
szik lehetővé a pedagógiai regényként való olvasást *A nővérek* egymással összefüggés-
ben vizsgált megnyilatkozásai?

„...benn a farkas.” *Farkas mint a nevelés „szócsöve”*

Leikes hangú recenziójában Jókai *A nővérek* „élethűségét” a következőkben látja (ér-
demes hosszabban idézni): „Eötvös olvasóira bizza, hogy az ellentétes eszmék közül
válasszák ki: melyik volt a szofizma, melyik az életigazság? Mert ő a szofizmat is oly
természetesen hozza használatba, hogy helyén legyen annak esze és szíve, aki azt felis-
meri. [...] (Azért különös szolgálatot tesz egy igen tisztelt laptársunk Eötvösnek, amidőn
e regény szép és emlékezetes mondatait kiszemelve, egymás után sorban közli e cím alatt
»Eötvös maximái«. A szép mondatok közlése igen helyes, de más cím kellene hozzá,
mert hiszen azon mondatok gyakran egymással vitatkozó ellenfelek nézeteit fejezik ki; s
gonoszul járna az olvasó, ha az ellentmondó tételekből akarná megismerni Eötvös
maximáit.)”⁴³ Jókai szerint tehát jogosult *A nővérek* esetében olyan tanító célzatról be-
szélni, amely nélkülözi a kinyilvánított tanítást, mivel ez a tanítás éppen a sajátos, egyéni
helyzettel való számvetésre vonatkozik. Ez (a tanítás kommunikatív aspektusát tekintve)
fontos szerephez juttatja az olvasói reakciókat, valamint (a narratív diskurzusra nézve)
kettős pozícióba állítja Farkast, a regénynek azt az alakját, aki – egy hagyományos irány-
regényt véve alapul – a tanítás megerősítésére, egyértelműsítésére hivatott.

⁴² SALAMON Ferenc, *Családélet* = S. F., *Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1889, 250.

⁴³ JÓKAI 1993, 75. (Kiemelés tőlem – Z. K. Z.)

Kétségtelen, hogy *A nővérek* megnyilatkozásainak többsége a nevelés körül forog. Ugyanakkor az is kimutatható, hogy a nevelésnek éppen a nem teoretikus, a társaság, a közösség általi formája igazolódik mind a reflexiók, mind pedig a cselekmények alakulása és kimenetele alapján. Jól mutatja ezt a teljes IX. fejezetet kitöltő disputa, amelyet Ormosyné és az Ormosy család bizalmasa, Farkas folytatnak Vérthalmon. A vita tárgya az, hogy a 18 éves Ormosy Margit további nevelése a „nagyvilágban”, az „ügynevezett jó társaságban” folytatódjon vagy pedig maradjon Vérthalmon. Farkas, aki általában az elbeszélő véleményét képviseli, amellet a tétel mellett érvel, hogy „az életre csak az étellel nevelhetünk” (115). Az „élet”, a „világ” fogalmait állítja szembe a kárhoztatott „ábrándozással”; a társasági élet veszélyeinél sokkal inkább óv a tapasztalat nélkül kialakuló „ábrándoktól”, „rögeszméktől”, „agyrémepektől”. „Hígye el nagysád, e zene, e magány, e céltalan ábrándozás, s főképp mind azon könyv nem ér semmit”, mondja Farkas Margit anyjának (119), aki erre Margit könyveinek ártatlanságával védekezik. Itt a beszélgetés *A nővérek* pedagógiai karaktere szempontjából érdekes fordulatot vesz (ráadásul rendelkezik egy párhuzamos, a nevelést és a csendet összekötő résszel az *Uralkodó eszmékben*, lásd a jelen dolgozat mottóját), ezért érdemes Farkas maximáit hosszabban is idézni: „a szülők s nevelők, midőn gyermekeik olvasmányairól ítélnek, ép azon helyzetben vannak, mint a kormányok könyvvizsgálataikkal. A censor nagy figyelemmel kitöröl mindent, mi reá rossz hathatna, a miben ő veszélyes célzásokat talál, de e célzások olyanok, melyekről az olvasónak fogalma sincsen; s míg ezek kitöröltetnek, épen az marad meg, mi a legrosszabb hatást gyakorolja. Olyanoknál, kik az életet nem ismerik, főképp gyermekekénél, matematikai könyveken kívül minden más veszélyes; nem azért, mert belőle gonosz, hanem mert hamis fogalmakat merítenek az életről. [...] s a legjobb nyomtatott erkölcsi kalauz mellett többnyire csak annál inkább térünk el a helyes útról, mennél több bizodalommal követtük azt. Mindezen szép s tisztán erkölcsi történeteknek befolyása az egyesre hasonló ahhoz, melyet Plato vagy Morus államregényei egész népek életére gyakoroltak. A szép mese mellett elfelejtjük, hogy az csak mese volt, s lehetetlen célok után fáradva vesztegetjük el legjobb erőnket. Egy nap közben, melyet emberek körében töltünk, többet tanulunk az életről, mint ha egész könyvtárakat olvasunk keresztül” (120–121).

Farkas némileg következetlenül érvel. Először döntően a befogadás oldalára helyezi Margit olvasmányainak jelentését, eszerint a „hamis” jelentéstől megvédi az olvasót az előzetes életismeret, tapasztalat, melynek segítségével képes elkerülni a naiv módon referenciális olvasatot, a tanításoknak közvetlenül a valóságra való vonatkoztatását. A következő mondatokban azonban mintha mégis hajlana egyfajta cenzúrázhatóság elismerésére, szembeállítva mindenféle (tehát nem csak a tapasztalatoknak híján lévő) olvasást a társasági étellel, az emberek közti közvetlen tapasztalatszerzéssel. Farkas gondolatmenetét nagyban meghatározza a vitapozíció, mivel állításai Ormosyné kijelentéseinek *cáfolatai* – maga az elbeszélő is utal arra, hogy a plébános „ha egyszer vitaközösbe ereszkedett, a legkisebb pontban sem engedett oly könnyen” (120), jelezve ezzel a saját és Farkas nézetei közti különbséget is.

Ha a disputa történetbeli kontextusát tekintjük, akkor az Farkasnak az étellel való nevelésre vonatkozó véleményét látszik alátámasztani, hiszen ezen a délutánon találkozik Margit a megáradt pataknál Káldory Adorjással, s a Káldoryval kötendő boldogtalan házassága a regény fő eseményszálát alkotja. Azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy éppen a gyakorlat által szerzett ismeretek mellett érvelő Farkas nem veszi észre vita közben a Margitot fenyegető vihart, amely majdnem a „vitatémát” jelentő tanítvány halálához vezet, a szituáció így némileg relativizálja Farkas tanítását. Ráadásul, ha Margit későbbi sorsa igazolja is aggodalmait, az életben, a társaságban, a nagyvilágban nevelkedett alakok egyike sem támasztja alá pozitív módon Farkas nézeteit. Hol az életuntság, hol a hiúság, hol a szerelemfélézés nem engedi meg, hogy az egyes tapasztalatokban bővelkedő szereplők mentesek legyenek az agyrémektől és a rögeszméktől.

Farkasnak, a nevelésre vonatkozó reflexiók alanyának, az Ormosy család hűséges barátjának egyik legfőbb jellegzetessége, hogy még a többi szereplőhöz mérten is keveset cselekszik – ám annál többet keres okokat és magyarázatokat, vagy ad tanácsokat. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy Farkas – Tengelyihez hasonlóan – szintén nem az elbeszélő értékrendszerét kifejező alteregó, ha általában az ő szócsövének is tűnik. Az ő jelleme is rendelkezik hibákkal, amikre vagy az elbeszélő hívja fel a figyelmet (például a vitákban való túlzott magabiztosságára), vagy pedig a történet kontextusa mutat rá (mint a vihar esetében). Ha ő maga ritkán is cselekszik, a család barátjaként minden jelentősebb eseményt reflexiókkal kísér, tanácsokat ad az Ormosy családnak, mindenekelőtt pedig az özvegy Ormosynénak. Az egyes szereplők döntéseinek befolyásolása mellett Farkas szerepének tisztázásakor ugyanilyen hangsúlyos a szereplők közti kapcsolatok „ápolásának” funkciója. Jól mutatja ezt Káldoryhoz való viszonya. Először ellenzi a Káldoryval való házasságot, majd az általános öröm érdekében másokkal együtt magát is meggyőzi arról, hogy „minden jó lesz”, amikor pedig Margit házassága romlani kezd, azzal nyugtatja a boldogtalan Margitot, hogy a szerelem a házasságban „prózaibbá lesz, de valóbbá is”.

A véleménye mellett szilárdan kitartó Farkas jelleméhez hozzátartozik az a többször visszatérő mozzanat is, hogy meggyőző érveléseinek hatását látva visszakozik, ellensúlyozni igyekszik az elért hatást. Alakja kettős meghatározottságú: egyrészt szilárd erkölcsök alapján próbál befolyást gyakorolni az eseményekre, másrészt pedig alkalmazkodva a körülményekhez, változatos retorikai műveleteket folytat az Ormosy család lelki nyugalma érdekében. Nem is azt tekinti veszélyesnek, amikor tanácsaival ellentétesen cselekednek, hanem inkább azt, ha a tanácsokat kritikátlanul elfogadják, ha mindenáron alkalmazzák őket. Így bár „beszédében még most is a kommandó ritmusát tartotta meg”, Farkast sokkal inkább az jellemzi, hogy a szélsőségek elkerülése érdekében végzett retorikai játszmáinak a hatalma alatt áll. Farkas megnyilvánulásai tehát szövegkörnyezetükben vizsgálva a főszereplők közül a legkevésbé ideologikusak. Ennek csak látszólag mondanak ellent hosszas fejtegetéseinek maximái, hiszen ezeket mindig kész az aktuális helyzethez igazítani. Igaz, hogy a „mértékre” alapozott élet sem nélkülözi a maga „ideológiját”, moráltörténeti hagyományát. De ha Farkas lenne is az a szereplő, aki képes minden elképzelés ködképszerűségének felismerésére és a cselekvés minden rajongássze-

rúségének elkerülésére – akkor sem kerülhetné el, hogy a nyelvvel folytatott játszma ne kerítse hatalmába, ne forduljon ellene. Az elbeszélő mintegy „felülírja” Farkas fáradozásait, amikor külön megjegyzésben felhívja az olvasó figyelmét arra a szójátékra, amelyet Farkas neve lehetővé tesz: „a sors különös szeszélyében e jámbor pásztornak éppen ezt a nevet adta”. A megjegyzés szerepe az, hogy ironikus fénybe állítsa azt a szereplőt, aki a leginkább próbál a mindenkori aktuális helyzethez igazodni. Jelzi, hogy a passzív-kommentáló vagy pusztán tanácsadói szerep sem szakítja ki Farkast a történetet meghatározó ködképek hálózatából, ő is szereplője az ideológia történetének. És a molnár-metaforának megfelelően arra figyelmezteti az olvasót, hogy értelmezése során ne ellentétpárok segítségével alkossa meg a regény jelentését, hanem azokra a *viszonyokra* összpontosítson, amelyek a szereplők és a valóság, az elbeszélő és története között fennállnak.

Konzervativizmus és utópia

Az eddigiek alapján talán nem túlzás kijelenteni: *A nővéreknek* oly módon témája a nevelés, hogy sem a történet megjelenítette nevelési eljárások, sem az Ormosyné–Farkas beszélgetések, sem pedig az elbeszélő megjegyzései nem szolgálnak követendő nevelési eszmékkel, s hiányzik az a Wilhelm Meister-szerű hős is, akinek fejlődése a személyiség mintaképeül (vagy egy ilyen személyiség negatív képeként ellenpéldául) szolgálhatna.⁴⁴ Nem egy (vagy több) nevelési módszer helyessége a regény értelmezésének tétje, hanem az irodalmon keresztül való nevelés mechanizmusának a feltárása, alapjainak megmutatása (ez a kérdés pedig, ahogy a korábbiakban megmutattuk, az Eötvös-életmű megítélésének is egyik alapkérdése). A „csendes” elbeszéléssel az ember döntéseinek a felszín alatt rejtőző előzetes meghatározottsága jelenik meg: az *ideológia* problémája.

Ha valóban az emberi cselekvést meghatározó „csendes” mechanizmus ábrázolása a regény nevelő hatású célja, akkor *A nővérek* értelmezése nem tekinthet el az eötvösi politikafilozófia tanulságaitól sem. Ahogy a regény pozitív tanulsága, tantétele után nyomozva már láttuk, Eötvös szkeptikus a pusztá eszmékre alapozott gondolkodást tekintve, éppen ezért távol áll tőle az utópikus gondolkodásmód és az idill műfaja (leszámitva egy vagy két novelláját). Ugyanakkor, ahogy azt regényei is igazolják, érdeklődése éppen az eszmék működésére, az eszméket követő egyéni cselekvésre irányul. Nyíri Kristóf így jelöli ki Eötvös gondolkodásának „két főltűnő elemét”: „Az egyik: explicit, arisztokratikus-konzervatív indíttatású filozófiaellenessége; a másik: az a kritika, melyet a pusztá eszmék hatalmába vetett bizodalom fölött újra meg újra gyakorolt. [...] minden ideológiaellenessége ellenére, Eötvös szenvedélyes érdeklődést tanúsít az ideológiák

⁴⁴ Mihail Bahtyin egyik tanulmánya a fejlődésregény öt típusát különbözteti meg, ezek közül kettő jöhetne szóba *A nővérekkel* kapcsolatban. A „világot és az életet mint tapasztalatok gyűjteményét, mint iskolát” ábrázoló típussal az a baj, hogy ebből „mindenkinek ugyanazt a tanulságot kell levonni”, vagyis az illúziókkal való leszámoláshoz segíti olvasóját. A „didaktikus-pedagógiai regény” megjelölés pedig azért alkalmatlan *A nővérekre*, mert feltételez egy „meghatározott [...] pedagógiai eszmét”. Mihail BAHTYIN, *A fejlődésregény és helye a realizmus történetében* = M. B., *A beszéd és a valóság*, Bp., 1986, 437.

iránt – jelesül keletkezésük és főképp érvényesülésük feltételei, mechanizmusa iránt.”⁴⁵ Nyíri 1986-os kötetében (*Európa szélén*) még erőteljesebben fogalmaz, amikor Eötvöst a tág értelemben vett „osztrák” konzervatív gondolkodás harmadik nemzedékének meghatározó alakjaként említi.⁴⁶ Utóbbi könyvében egy másik helyen azonban „Eötvös liberalizmusának sajátosan konzervatív jellegéről” szól.⁴⁷ Gángó Gábor is az eötvösi gondolkodás kettősségét hangsúlyozza, amikor az életművet „a magyar liberalizmus és konzervativizmus forrás- és határvidékén” helyezi el.⁴⁸

Ha megfoghatóvá akarjuk tenni, mit is kell érteni konzervatív gondolkodásmódon, akkor olyan összetevőket kell felsorolnunk, mint a tradicionalizmus, az organicizmus és a politikai szkepticizmus. Mindhárom egymással szorosan összefüggő elem részét képezi Eötvös 1848 utáni munkáinak (tradicionalizmuson ebben az esetben a keresztény eszmekört kell érteni, amelynek fejlődéséről Eötvös élete nagy művét tervezte megírni). A konzervativizmus nem a változatlanág vagy valamiféle abszolutizmus eszményítése, hanem az olyan eszmék elutasítása, mint a liberális gondolkör alapjait alkotó individualizmus, meliorizmus vagy univerzalizmus.⁴⁹ Sem az állam, sem pedig az egyén nem birtokolhat abszolút hatalmat: alapvető, a keresztény antropológiából következő tökéletlensége nem engedi az egyént a korlátlan egyéni szabadság alanyaként létezni. Ez az ember- és államfelfogás azonban nem egy beváltandó utópia formáját alkotja, hanem a létező viszonyokkal való számvetés kényszerét. „A cél, melyet magamnak kitűztem, egyáltalán nem az: oly államformát feltalálni, mely az állam eszményének mind tökéletesebben megfeleljen; hanem csak a jelen kor viszonyainak leginkább megfelelő állam szervezését keresem.”⁵⁰ Az egyénnek önként korlátoznia kell vágyait, hogy boldog lehessen az adott társadalmi keretek között. Eszmék, „ködképek”, a valóságot jövőbeliként kezelő utópiák helyett, ahogy az *Uralkodó eszmék* bevezetése fogalmaz, „az emberek többségének, hogy magukat jól érezhessék, mindenekelőtt nyugalomra van szüksége”.⁵¹

Balogh Ernő hívja fel elemzésében arra a figyelmet, hogy a regény „megoldását” Eötvös egyénképében kell keresni. E kép szerint az egyén nem elvont, mindenható individuum, de nem is pusztán a társadalmi helyzete által meghatározott állampolgár. A boldogságot mindenkinek a saját származása, hagyománya adta helyen, pozícióban kell megtalálnia, s valójában az minősíti az egyént, hogy erre mennyire lesz képes. „A nők végkifejletében megjelenített középparaszti idill szintén arra az egyéncentrikus szemléletre alapoódik, mely javarészt tagadja a társadalmi esélyegyenlőség boldogságbeli

⁴⁵ NYÍRI J. Kristóf, *Forradalom után* = Ny. J. K., *A Monarchia szellemi életéről*, Bp., 1980, 54, 57.

⁴⁶ NYÍRI Kristóf, *Az osztrák emberkép: konzervativizmus Hofbauertől Hayekig* = Ny. K., *Európa szélén*, Bp., 1986, 24–25.

⁴⁷ NYÍRI, *i. m.*, 196. Az idézet egy másik, angol nyelvű Nyíri-tanulmányra utal, amely e jelleggel foglalkozik.

⁴⁸ GÁNGÓ Gábor, *Eötvös és az Uralkodó eszmék*, Vigilia, 1998, 11. sz., 835.

⁴⁹ JOHN GRAY, *Liberalizmus*, Pécs, 1996, 14.

⁵⁰ EÖTVÖS József, *Uralkodó eszmék*, Bp., 1981, I, 56.

⁵¹ EÖTVÖS, *i. m.*, 31. Egy mondattal később a szöveg így folytatódik: „Az egyesnek tevékenysége ketté képes átdomítani a sivatagot, és az ember ferde, egyenetlen helyen kényelmes házat építhet magának, csak tevékenysége ne zavartassék, és arról lehessen meggyőződve, hogy az alap, melyen nyugszik, nem fog ingadozni”.

szerepét.”⁵² Ez látszólag nem különbözik a regény tanítását a paraszti munka „apoteózisával” azonosító szemlélettől. Gángó Gábor is „helyesnek” tartja Kulin Ferenc azon „sejtését”, hogy *A nővérek* egyfajta „politikai utópiaként” is olvasható. Azonban Balogh és Gángó sem egyetlen csoport vagy élethelyzet melletti tüntetést lát a regényben, sőt Balogh egyenesen félreértésnek nevezi, ha „a fiatalabb testvér boldogulásában kizárólag a népi világ patriarchális-nosztalgikus színezetű eszményítését látnánk”. Sokkal inkább arról van szó, hogy Eötvös „relativista életfilozófiája” (Gángó) a Margit és Mariska élet-története közti ellentétben fejeződik ki. Vagyis nem a Mariska-féle életmód idealizálásáról, pozitív példaként való, direkt tanítást szolgáló bemutatásáról van szó. Ehelyett inkább a két nővér sorsa közti viszony nevelő hatású problematizálásáról. Csak ebben a sajátos, „konzervatív” értelemben beszélhetünk *A nővérek* esetében utópiáról. A konzervativizmus mint az absztrakciók elutasítása, a „tökéletlenség politikájaként” kizárja a politikai utópizmust. Ugyanígy *A nővérek*nek Eötvös ötvenes évekbeli filozófiai munkásságával számoló olvasata is csak annyiban engedheti meg a regény irányzatosságát, amennyiben az mint mindenféle „utópizmus”, a fennállóval szakítani igyekvő ideológia tagadása van jelen.

A „működés csendje”. Ködkép, ideológia és ironia

Az *Uralkodó eszmék* hisz abban, hogy a téveszmék hatalmát egyre kisebb területre lehet visszazorítani, hogy megtalálhatók a realitásnak leginkább megfelelő megoldások. A második kötetet nyitó, *Novum Organon*ból vett mottó világosan megfogalmazza ennek alapját: az uralkodó eszmék uralkodó félreértései a baconi „idolumok” mintájára nem eleve adottak, hanem szubjektív gyökerek, s így kijavíthatók.⁵³ A téveszmék, ködképek szélsőségként való beállítása, a „mértékek ideológiája” (ahogy Sötér István megjelöli az eötvösi gondolkodás alapját)⁵⁴ arra a hitre épül, hogy lehetséges az objektívként felfogott valóságnak megfelelő konstrukció, amely elérhető a szubjektív gyökerű tévedések kiküszöbölésével. *A nővérek* esetében másképp áll a dolog. Ahogy említettük, az elbeszélő itt nem foglal nyíltan állást semmilyen, a szereplők problémáira gyógyírként szolgáló megoldás mellett. Másrészt a pedagógiai jelleg, amely a hibák kiküszöbölésének technikája lehetne, túlságosan sok bizonytalanságot rejt magában ahhoz, hogy egyfajta ideológia eszközeinek tekinthessük. Ahhoz, hogy megérthessük a téveszméket, „ködképeket” követő gondolkodást tárgyául választó regény diskurzusának jellegzetességeit, „csendességét” és világnézeti semlegességét, érdemes röviden összevetni *A nővérek* Kemény Zsigmond regényeivel és a „ködképek” néhány elméleti megközelítésével.

⁵² BALOGH Ernő, *A regényíró „epilógja”* = B. E., *Tündérművek*, Bp., 1988, 77.

⁵³ „Minthogy helyzetetek nem magától, hanem tévedéseitek miatt vált rosszá, azt lehet remélni, hogy amennyiben elhagyjátok és kijavítjátok ezeket a tévedéseket, nagymértékben jobbra fordulnak a dolgok.” EÖTVÖS, *i. m.*, II, 4.

⁵⁴ SÖTÉR István, *Világos után*, Bp., 1987, 274.

A Kemény regényeire való utalás azért nyújthat segítséget *A nővérek* értelmezéséhez, mert azok az egyes sorsokban, konkrét döntési szituációkban ábrázolják azokat a folyamatokat, amelyek elzárják az egyes embert a boldogságtól. Az, hogy Ormosy Margit beleszeret Káldoryba, s ennek folytán boldogtalanná kell válnia, ugyanolyan determináltak tűnik, mint *A rajongók*ban Komjáthy Elemér tragikus sorsa. Csakhogy amíg Keménynél Elemér halála leírható különböző érdekek összejátzásaként, s ezért lehet Keménynél tragikus iróniáról beszélni (és nem csak a történelmi témájú regények esetében: Barta János a *Férj és nő* esetében is jogosultnak tartja a fogalom használatát), addig Margit sorsát már testvére elvesztése után eldönti szüleinek boldogtalansága, szeretetteljes, mégis hibás neveltetése. A kölcsönös félreértelmezés, amely oly nagy szerepet játszik Kemény történeteiben (gondoljunk *A rajongók* Pécsijének és Kassaijának kapcsolatára), *A nővérek*ben nem figyelhető meg. Farkast leszámítva a többiek inkább nem értelmeznek (mint a szenvedélyes Vikta), vagy pedig értelmezésük iránya eleve determinált (mint Káldory életuntsága, Margit könyvből szerzett tapasztalatai). Ráadásul Keménynél már a *Gyulai Pál*ban összekapcsolódik a főszereplő ideologikus vakságának ábrázolása (és e vakság gyökerének, meghatározottságának kutatása) olyan diszkurzív jellemzőkkel, mint az események közvetítettsége, az időrend megbontása.

Martinkó András 1937-es Kemény-könyve óta nyilvánvaló, mennyire központi témája Kemény 1850-es évek első felében megjelent regényeinek és novelláinak a valóságot elzáró-torzító „ködkép”; leginkább a *Férj és nő* és a *Ködképek a kedély láthatárán* (a továbbiakban: *Ködképek*) című regényében. (De – eltérő diszkurzív sajátosságokkal – hasonló a helyzet az *Özvegy és leányával*, *A rajongókkal* is.) A „ködkép” nem valamiféle misztikus fogalom Keménynél, de nem is a baconi idolum mintájára kategorizálható jelenség.⁵⁵ A *Ködképek* értelmezésének nehézsége, ha más elbeszélői technikán keresztül, de ugyanarra a kérdésre vezethető vissza, mint *A nővérek* értelmezése: lehetséges-e úgy rákérdezni a téveszmét követő gondolkodásra, hogy eközben a kérdés nem válik maga is ideologikussá, tárgyának sajátosságait (a „tényeket”) figyelmen kívül hagyó módon előre meghatározottá? A tévedés megismétlésének elkerülését szolgálják azok az elbeszélői technikák a *Ködképek*ben, amelyek az elbeszéltek közvetítettségére, szubjektivitására hívják fel a figyelmet, ily módon szólítva fel az olvasót értelmezői aktivitásra, saját ítélet megalkotására, megfelelően a schlegeli romantikus „poétika” tételeinek. Ilyen ideológiát „ellensúlyozó” szereppel rendelkezik az *irónia* Kemény regényében.⁵⁶

Annak érdekében, hogy közelebbről meghatározzuk a *Ködképek* és a jóval hagyományosabb narratív szerkezettel bíró *A nővérek* befogadását meghatározó tényezők azonosságait, a történeti helyett most egy inkább elméletinek mondható kontextusban kell elhelyezni a regény „csendességének” problémáját, a „ködképeket” követő, vagyis ideologikus cselekvés kérdését.

⁵⁵ A baconi „idolumok” és a Kemény Zsigmond-i „ködkép” megfeleléseire Császtvay Tünde hívta fel a figyelmet.

⁵⁶ A *Ködképek* és a romantikus irónia kapcsolatát részletesen tárgyalja: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., 1989.

Az ideológia fogalma(i)

Marx az ideológia működését elemezve *A német ideológiában*⁵⁷ amellet érvel, hogy az ideológia formái, „az emberek agyában lévő ködképződmények” (ide sorolja a vallást, az erkölcsöt, a metafizikát) emberi alkotások. Hatalmuk alapja az, hogy e gondolatoknak önálló létet tulajdonítanak, mintha az uralkodó eszmék függetleníthetők lennének a nekik engedelmesskedő emberektől. A téveszmét követő cselekvés megszüntetése éppen ezért nem egyik vagy másik eszme illuzórikusságának bebizonyításában áll, mivel ez a módszer maga is része az ideologikusság mechanizmusának. Az uralkodó gondolatok mindig az uralkodó osztály érdekeit szolgálják: éppen ezért a valóságnak csak olyan irányú megváltoztatása képes kiküszöbölni a téves társadalmi gyakorlatot, amely feleslegessé tesz minden illúzióra épülő fogalmi konstrukciót.⁵⁸

Marx ideológiafogalma szűkebb körű, mint a manapság használatos, s csak az általa „idealistának” tartott elképzelésekre vonatkozik. Mannheim Károly *Ideológia és utópia* című könyve⁵⁹ ezzel szemben minden „lét-transzcendens” vagy „valóság-transzcendens” véleményt ideológiaként tart számon (ide sorolja a gyakorlat mindenekfölöttiségét hirdető marxizmust is). Olyan fogalmat próbál kidolgozni, amely nem értékelő, nem „ideologikus” (mint a marxi), s a fogalom kiterjesztéséből (az ideológia „totális fogalmából”) eredő hátrányt ellensúlyozza az, hogy Mannheim meghatározási kísérlete világossá teszi: egyes kijelentések vagy nézetrendszerek „transzcendens” helyeinek kimutatása még nem halad túl az ideologikus meghatározottságon. Segít rámutatni például arra a paradoxonra, amely a *Ködképek* narrációjának is alapproblémáját képezi: *vizsgálatának tárgya egyúttal a vizsgálatot egyáltalán lehetővé tévő közeg*. Az ideológia e paradox létmódját Althusser egy retorikai alakzat, az *apoztrof*é jelentésszerkezetével írja le (*Az ideológiai államapparátusok...*). A szubjektum szerinte a társadalmi létezésben való megszólítás, a valamiként való „interpellálás” nyomán válik személyiséggé. De ugyanez a szubjektum az is, aki személyiségként való megnyilvánulásaival fenntartja az ideológia apparátusát: egyszerre az ideológia terméke és záloga. Az ideológia eszerint nem létezik mindentől függetlenül és mindent megelőzően, de nem is pusztán olyan döntés eredménye, amit bármikor vissza lehet vonni és semmissé válik. Az ideológia Althusser szerint „a valós viszonyokhoz való képzelt viszony”,⁶⁰ vagyis *viszony*, amely ugyan az államok intézményeinek formájában néha nagyon is konkrét, kézzelfogható formákat hoz létre, ám létrehozója nem „az íróasztaluk mögött baljóslatúan kuksoló emberek csoportja”: „az ideológiának tulajdonképpen nincsenek is ekképpen elképzelhető alkotói, hiszen az ideológia szükségszerűen létezik.”⁶¹ Az ideológia hozzáférhetőségét, lényegének leírhatóságát viszony volta akadályozza meg. Hiszen az őt leíró szubjektumnak olyan nézőpontot kéne elfoglalnia, ahol társadalmon kívüliként, nem individuumként létezhetne; márpedig ilyen

⁵⁷ Karl MARX, *A német ideológia*, Bp., 1974.

⁵⁸ Vö. Hans BARTH, *Szellem és társadalom* = FELKAI Gábor, *Mannheim Károly*, Bp., 1999, 304–305.

⁵⁹ MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, Bp., 1996.

⁶⁰ Louis ALTHUSSER, *Ideológia és ideologikus államapparátusok* = *Testes könyv*, I, 1996, 397.

⁶¹ Catherine BELSEY, *A szubjektum megszólítása*, Helikon, 1995, 15.

kritikai pozíció tételezése maga is ideologikus, a valóságon túlit előfeltételező. (Ahogy utaltunk rá, *A nővérek*ben egyedül az elveszettnek hitt Ormosy-lány, Mariska helyezhető kívül a valamennyi főszereplőre érvényes ködképeket kergető cselekvéshálón, ám ezt éppen a kritikai pozícióra alkalmatlan, jellemmé alig váló alakjának köszönheti.)

Az ideológia lényege éppen működésében áll, működését pedig a „csendesség” jellemzi. Althusser megfogalmazásában, az egyént alávető hatalmi technikák (a politikai, a vallási, a kulturális apparátus) „koncertjében” „az ideologikus Államapparátus igenis uralkodó szerepet tölt be, annak ellenére, hogy füle botját sem mozdítja a zenére: annyira csendes! Az Iskoláról van szó.”⁶² Az ideológiának ezt a vonását emeli ki Clifford Geertz is, aki a „társadalmi feszültségek” enyhítőjeként tárgyalja a fogalmat: „az ideológiák megkísérlik érthetővé tenni az egyébként felfoghatatlan társadalmi helyzeteket, melyeket úgy magyaráznak, hogy azok keretein belül lehetőség nyíljon a célirányos cselekvésre.”⁶³ Robert Nisbet pedig (aki a konzervativizmusról szóló áttekintésének előszavában azt állítja, hogy az ideológia fogalma „korunkban igencsak világosan használható”) így definiálja az ideológiát: „olyan erő**tartalék** ez, mely lehetővé teszi az eszmék diadalát.”⁶⁴

Az ideológia fogalmának e meghatározásai nyomán *A nővérek* narratív „csendességét” a következőképpen értelmezhetjük. Mivel az ideológia lényege gördülékenységében, láthatatlanságában, „tartalék” voltában áll, csak úgy lehet értelmezés tárgyává tenni, ha a regény imitálja ezt a (levegővételhez hasonlóan nem tudatosított) működést; ha az elbeszélői diskurzus minél több elemében e működés csendességének megismétlésére törekszik. Így a regény, az irodalom határain belül maradván, nem szakadna el az „élettől” – ellentétben *A falu jegyzőjével*, amelynek kritikái, sőt saját elbeszélője is zavarónak érzik a narrátor állandó jelenlétét, mind a mű-, mind az életszerűség tekintetében. *A nővérek* ugyanakkor nem a valóság minél hűbb reprezentációjára törekszik, hanem a valóság „ideologikus” (mindennapi, nem reflektáló) felfogásának *mechanizmusát* igyekszik megismételni. Ezzel a „működéssel” szembesítve olvasóját, a regénynek sikerülne elkerülni azokat a hibákat, amelyek *A falu jegyzőjét* mint „irányregényt” fenyegetik (korrajzzá, életszerűtlen „orvosi lóvá” való válását).

Az irodalom csendes (ironikus?) vége

Az elbeszélés „csendességének” köszönhetően *A nővérek* értelmezése kizárja az egyértelmű konklúziót. A regényírói életmű utolsó szakaszának nézőpontjából igazolhatónak tűnik, hogy a regény arisztokrata szereplőinek boldogtalan életével szemben a „birtokos paraszti” életforma jelenthet kiutat, megoldást; ugyanakkor, ha figyelembe vesszük a regény poétikai-diskurzív jellegzetességeit, akkor egy ilyen olvasat legalábbis leegyszerűsítő. A szöveg ok-okozati hálójának elemzése, az elbeszélői és „rezonőri” megnyilvánulások többrétűsége, a bemutatott élettörténetek arányai nem igazolják azt az értelme-

⁶² ALTHUSSER, *i. m.*, 391.

⁶³ Clifford GEERTZ, *Az ideológia mint kulturális rendszer* = C. G., *Az értelmezés hatalma*, Bp., 1994, 50.

⁶⁴ Robert NISBET, *Konzervativizmus: álom és valóság*, Pécs, 1996, 9.

zést, amely az egyik „nővér” sorsát elrettentőnek, a másikat pedig követendőnek tartja. Az egyénre szabott boldogság eötvösi, relativisztikus fogalma éppen az ilyen társadalmi osztályok szerinti példázatos allegorézis ellen szól. Ehelyett inkább az ideologikus emberfelfogás elkerülésére való törekvés áll a Mariskát övező idill mögött, vagyis az ábrázolt társadalmi helyzet negatív jelentésében fontos, az arisztokrata életmód nélküli boldogság egyik lehetőségeként. *A nővérek* „tanításáról” egy liberálisnak tartott filozófus, Isaiah Berlin mint az ideológiagyártók végső sikertelenségéről szól: „Igazságtalanság, szegénység, rabság, tudatlanság gyógyíthatóak reformok vagy forradalom útján. De az emberek nemcsak a rossz elleni harcnak élnek. Pozitív, egyéni és közös célok is vezérlik őket, s ezekből rengeteg van, ritkán láthatók előre, néha összeegyeztethetetlenek egymással.”⁶⁵

Mivel a regény megengedi mind az idilli, mind pedig a relativista konklúziót, *A nővérek* nem nevezhető abban az értelemben ironikus alkotásnak, ahogy a *Ködképek* Keménytől, ahol az egyes élettörténetek mint példázatok egymáshoz való viszonya „egyértelműen” ironikus. Az olvasás kontextusában az iróniát az ideológia ellenpólusaként is meghatározhatjuk: amennyiben az ideologikus olvasást a feltételezett „naiv” befogadással azonosítjuk (ahol a lehető legkisebb mértékben érvényesülnek olyan szempontok, mint a narratív közvetítettség, a kijelentések kontextusból adódó jelentésváltozatai), akkor az ironikus beszélőt feltételező értelmezés ezzel szemben mindig hall egyfajta „zakatolást”, mindig számol a kijelentések közvetítettségével, saját pozíciójának meghatározottságaival. Mégis, a boldogság egyéni elve és poétikai következménye, a példázatos értelem ellen ható „csendesség” eötvösi „realizmusa” közel hozzák *A nővérek* az irónia jelenségeihez. Hiszen *A nővérek* esetében az ideológia a regény tárgya, s – legalábbis a regény történetéből és narrációjából kihüvelyezhető szándék szerint – törekvése éppen az ideologikusság elkerülésére irányul. Az iróniát azonban mindvégig korlátozza az egyén belátásában bízó optimizmus, Eötvös liberális emberfelfogása, amely pályája kezdetétől meghatározója szépirodalmi műveinek. Éppen az irónia a regény értelmezésének az a pontja, ahol a diskurzív jellegzetességekre összpontosító elemzés hasznát veheti a liberalizmus–konzervativizmus fogalmak kettősének. Az ember nevelhetőségének hite és ugyanakkor az emberi tökéletesség utópisztikusságának belátása (az univerzális pedagógiai eszmék elutasítása) közti feszültség, az irodalom tanító voltának hirdetése és ugyanakkor hatóköre korlátozottságának belátása: ezek az *Uralkodó eszméket* is uraló eötvösi jellegzetességek mind visszavezethetők a két eszmekör együttes jelenlétére.

„Epilógusként” nézzük meg Eötvös egy novellájának és egy feljegyzésének kapcsolata alapján, miként hat vissza az „idill” szerinti értelmezés az (azt „propagáló”) irodalomra. Eötvös *Novella* című művének elbeszélője a svájci Alpokban kirándulva egy magyar földművelővel találkozik, aki elmondja élete történetét. Mivel a neki szánt leány az ő bátyjába volt szerelmes, az öcs beállt katonának, majd a szabadságharc utáni kényszersorozás után az egyik svájci kantonba szökött, ahol befogadjának lányát elvette feleségül s szorgos gazdálkodóként él. Eötvösnek ezt az elbeszélését, úgy tűnik, megilletik az „apo-

⁶⁵ Isaiah BERLIN, *Négy esszé a szabadságról*, Bp., 1990, 180.

teózis” és a „boldog, kisbirtokosi életkép” megjelölések. Azonban nem csak azt kell itt figyelembe venni, hogy az idill nem a főszereplő hazájában, hanem idegenben jött létre, vagy hogy az elbeszélés mindvégig a honvágy elégikus felhangjaival színezett. Figyelemre méltóbb az a kontextus, amit Eötvös egy 1862-es feljegyzése kerít a *Novella* köré.⁶⁶ A svájci kantonok az eötvösi államfelfogásban a központosítás egyik hatékony ellenszereit testesítik meg, a korlátozott állam és a korlátozott nemzetiségi elv harmóniáját, amikor „tulajdonképp csak az egész keresztény emberiség egysége azon eszme, mely az egészt összetartja.” Ebben a feljegyzésben ráadásul az eljövendő kantonrendszer összekapcsolódik a művészet, az irodalom (és „a nem anyagi jólétet célzó” tudományok) hanyatlásával. „De bármiként sajnáljuk ezt, a kifejlődést megakadályoztatni nem áll senki nek hatalmában”, teszi hozzá Eötvös, s a feljegyzést ezzel az allegóriával zárja: „A hosszú fergeteg után, mely az emberiség óceánját felrázta, hosszú csend fog következni; meglehet, hogy akkor az elsimult tenger az égnek képét tükrözi vissza, de annyi bizonyos, hogy az időben nem találunk semmit, mi a nagy rónából kiemelkedik.” A szerencsétlenné váló sorsokat ábrázoló regény „csendessége” ennek a feljegyzésnek a fényében történelmi „pozitívumot” is hordoz: a keresztény emberiség egységét alapul vevő Eötvös jövőképeinek kifejezőjévé válik.

Ha ebben az értelemben tartjuk utópikusnak *A nővéreket*, akkor sem menekülünk meg némi iróniától, hiszen ekkor egy – minden csendessége dacára – irodalmi mű jelzi előre egyebek mellett az irodalom megszűnését. Az irónia forrása abban a kételyben kereshető, ami *A karthausitól* fogva jelen van Eötvös regényeiben, s amely az irodalom szerepére, saját irodalmi működésének funkciójára vonatkozik. Ezért fordítható le a regény diskurzusa olyan kategóriapárokra, mint a liberalizmus–konzervativizmus, a romantika–realizmus, s ezért nevezhető *A nővérek* Eötvös József valóban legjellemzőbb regényének.

⁶⁶ EÖTVÖS József, *Vallomások és gondolatok*, Bp., 1977, 466–468.